

І.І. Караткевіч

**СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА.
ЛЕКСИКАЛОГІЯ. ЛЕКСІКАГРАФІЯ.
ФРАЗЕАЛОГІЯ**

Дапаможнік

Кіеў, 2019

УДК 811.161.3
К21

Рэцэнзенты:

кафедра агульнага і славянскага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова”

кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік, намеснік дырэктара па навуковай рабоце Інстытута мовазнаўства імя А.А. Патабні Нацыянальнай акадэміі навук Украіны А.І. Скапненка

Караткевіч, І.І.

К21 Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія : Вучэбны дапаможнік / І.І. Караткевіч. – Кіеў : Выдавніцтва Ліра-К, 2019. – 140 с.

ISBN 978-617-7748-57-0

Змест і задачы курса лексікалогіі, лексікаграфіі і фразеалогіі, выкладзеныя ў дапаможніку, скіраваны на тое, каб сфарміраваць у студэнтаў сістэмныя навуковыя погляды на семантычны і сацыяльна-ўнутрымоўны аспекты развіцця лексічнага складу беларускай мовы, дапамагчы ім авалодаць яе літаратурнымі нормамі, набыць устойлівыя навыкі самастойнага аналізу лінгвістычных фактаў і з’яў, удасканаліць культуру звязнага маўлення, павысіць лексікаграфічную кампетэнцыю з мэтай свядомага карыстання слоўнікавым складам беларускай літаратурнай мовы як нацыянальнай. Прызначаецца для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей.

На вокладцы дапаможніка размешчаны актыўныя QR-коды.

ISBN 978-617-7748-57-0

© Караткевіч І.І., 2019
© Выдавніцтва Ліра-К, 2019

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	6
УВОДЗІНЫ	8
Глава 1. ЛЕКСІКАЛОГІЯ. СЛОЎНІКАВЫ СКЛАД У СІСТЭМЕ МОВЫ	
1.1. Слова як адзінка мовы. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства	10
1.2. Асноўныя раздзелы лексікалогіі	16
1.2.1. Анамастыка	16
1.2.2. Тэрміналогія	20
1.2.3. Этымалогія	22
<i>Пытанні і заданні для абмеркавання</i>	25
<i>Рэкамендаваная літаратура</i>	28
Глава 2. ЛЕКСІЧНАЯ СЕМАНТЫКА	
2.1. Лексічнае значэнне слова.....	29
2.2. Лексікалогія і семантыка	33
2.3. Шляхі змянення значэнняў слова.....	34
2.4. Структура значэнняў мнагазначнага слова. Полісемія.....	35
2.5. Прамое і пераноснае значэнні слоў. Тыпы пераносных значэнняў	37
2.5.1. Метафара	37
2.5.2. Метанімія.....	38
2.5.3. Сінекдаха	39
<i>Пытанні і заданні для абмеркавання</i>	40
<i>Рэкамендаваная літаратура</i>	41
Глава 3. СІСТЭМНЫЯ АДНОСІНЫ Ў ЛЕКСІЦЫ. ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ПАРАДЫГМА	
3.1. Аманімія	42
3.2. Сінанімія.....	45
3.3. Антанімія.....	47
3.4. Канверсія	49
3.5. Паранімія	50

3.6. Класы слоў паводле пазамоўных і ўнутрымоўных крытэрыяў	51
<i>Пытанні і заданні для абмеркавання</i>	53
<i>Рэкамендаваная літаратура</i>	55

Глава 4. САЦЫЯЛЬНЫЯ І ЎНУТРЫМОЎНЫЯ ФАКТАРЫ РАЗВІЦЦЯ ЛЕКСІЧНАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

4.1. Літаратурная мова як форма нацыянальнай мовы	56
4.1.1. Асноўны слоўнікавы фонд беларускай мовы.....	59
4.1.2. Паняцці ядра і перыферыі ў лексіцы.....	60
4.2. Лексіка беларускай мовы паводле ступені ўжывання	61
4.2.1. Неалагізмы.....	61
4.2.2. Устарэлыя словы.....	62
4.3. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.....	63
4.3.1. Спрадвечная лексіка	63
4.3.2. Запазычаная лексіка.....	65
4.3.3. Шляхі асваення запазычаных слоў.....	70
4.4. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання	72
4.4.1. Агульнаўжывальная лексіка	72
4.4.2. Лексіка абмежаванага ўжывання.....	73
4.4.2.1. Дыялектная лексіка	73
4.4.2.2. Спецыяльная лексіка.....	74
4.4.2.3. Жаргонная і аргатычная лексіка	75
4.5. Лексіка беларускай мовы паводле стылістычнай дыферэнцыяцыі	78
4.5.1. Міжстылёвая (нейтральная) лексіка	79
4.5.2. Стылістычна афарбаваная лексіка	79
4.5.3. Лексіка пісьмовага маўлення.....	80
4.5.4. Лексіка вуснага маўлення	81
4.6. Лексічнае адлюстраванне ўніверсальных і нацыянальных кампанентаў культуры.....	82
4.6.1. Фонавая лексіка.....	83
4.6.2. Безэквівалентная лексіка.....	85
4.7. Лексічныя працэсы ў беларускай мове канца XX – пачатку XXI стст.	85
4.8. Варыянтнасць у лексіцы	88
<i>Пытанні і заданні для абмеркавання</i>	89
<i>Рэкамендаваная літаратура</i>	93

Глава 5. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

5.1. Слоўнікавае апісанне лексікі	95
5.2. З гісторыі беларускай лексікаграфіі	96
5.3. Тыпы слоўнікаў	100
5.4. Структурныя часткі слоўніка	102
<i>Пытанні і заданні для абмеркавання</i>	104
<i>Рэкамендаваная літаратура</i>	105

Глава 6. ФРАЗЕАЛОГІЯ

6.1. Фразеалагізм як моўная адзінка	106
6.2. Аб'ём і крыніцы фразеалогіі	107
6.3. Фразеалагізмы беларускай мовы паводле паходжання	108
6.4. Функцыянальна-стылявыя разрады фразеалагізмаў	111
6.5. Семантычная класіфікацыя фразеалагізмаў	112
6.6. Марфалагічная класіфікацыя фразеалагізмаў	114
6.7. Сінтаксічная класіфікацыя фразеалагізмаў	115
6.8. Лексічныя замены	115
6.9. Беларуская афарыстыка	116
6.10. Нацыянальная ідыяматыка і міжкультурная камунікацыя	118
<i>Пытанні і заданні для абмеркавання</i>	121
<i>Рэкамендаваная літаратура</i>	123

ПАРАДАК ЛЕКСІЧНАГА АНАЛІЗУ СЛОВА .....

126

ГЛАСАРЫЙ .....

127

ДАДАТАК .....

133

ПРАДМОВА

Курс “Сучасная беларуская мова” вывучаецца на спецыяльных і неспецыяльных факультэтах устаноў вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь і з’яўляецца базавым для студэнтаў-філолагаў. Раздзелы “Лексікалогія”, “Лексікаграфія”, “Фразеалогія” як складнікі гэтага курса уключаюць адлюстраванне лексіка-фразеалагічных рэсурсаў беларускай мовы ў іх структурна-семантычным і функцыянальна-камунікатыўным аспектах, выяўленне адметных спецыфічных заканамернасцей, якія праяўляюцца на розных узроўнях беларускай мовы, усебаковае вывучэнне беларускай мовы як жывой і рухомай з’явы, дапамагаюць зразумець яе дынаміку і асноўныя тэндэнцыі развіцця. Метадалагічная база курса мае на мэце правільную і навукова абгрунтаваную прэзентацыю звестак тэарэтычнага характару з улікам ідыятычнага нацыянальнага кампанента беларускай мовы, характару і форм яе сувязей з іншымі мовамі, найперш роднаснымі славянскімі.

Вывучэнне пазначанага курсу дазволіць студэнтам набыць веды пра спецыфіку лексіка-семантычных рэсурсаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы: іх семантычную структуру, сістэмныя адносіны паміж імі, дыферэнцыяцыю слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы, змест і прызначэнне лексікаграфічных крыніц, фразеалагічнае багацце нацыянальнай мовы.

Слова ў дапаможніку выступае як аб’ект і прадмет вывучэння, ужывання і фіксацыі. Пры гэтым пэўную ўвагу неабходна звяртаць на тыя моманты, якія адносяцца да дыскусійных або ўносяць новае ў асвятленне асобных фактаў мовы. У прыватнасці, гэта пытанні адносна дынамікі лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы, новыя суадносіны ядра і перыферыі ў лексіцы, “аднаўленне” пэўных лексічных адзінак у актыўным ужыванні.

Мэтаі выкладання раздзелаў “Лексікалогія”, “Лексікаграфія”, “Фразеалогія” навучальнай дысцыпліны “Сучасная беларуская мова” з’яўляецца засваенне студэнтамі здабыткаў сучаснай мовазнаўчай навукі ў аспекце даследавання і фіксацыі лексікі і ідыяматыкі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

У выніку вывучэння названых курсаў студэнты павінны **ведаць**:

- лексічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

– асноўныя лексікалагічныя тэрміны, паняцці і катэгорыі сучаснай беларускай мовы;

– гістарычныя працэсы ў фарміраванні лексікону і слоўнікавых крыніц беларускай літаратурнай мовы;

– сучасны беларускі лексіка-фразеалагічны склад, яго структурна-семантычныя і функцыянальныя ўласцівасці, сістэмныя адносіны паміж імі, дыферэнцыйныя адзнакі, ролю ў фарміраванні нацыянальнай мовы.

– тыпалогію лексікаграфічных крыніц.

Павінны ўмець:

– валодаць вуснай і пісьмовай разнавіднасцямі сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

– карыстацца асноўнымі моўнымі паняццямі і тэрмінамі ў іх сістэмна-структурных сувязях;

– вызначаць лексікалагічныя характарыстыкі слоў і выказаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

– усведамляць стылёва-функцыянальныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы ў маўленчай дзейнасці;

– выкарыстоўваць лексікаграфічныя крыніцы для павышэння ўзроўню моўнай кампетэнцыі;

– карыстацца асноўнымі метадамі лінгвістычнага аналізу.

Структурна дапаможнік падзяляецца на главы, у якія згрупаваны асобныя тэмы і раздзелы. З мэтай арганізацыі самастойнай праблемна-пошукавай работы студэнтаў да кожнай главы пададзены пытанні і заданні для абмеркавання і спіс рэкамендаванай літаратуры. У канцы змяшчаецца парадак лексічнага аналізу слова, гласарый (слоўнік лінгвістычных тэрмінаў) і дадатак – асноўныя палажэнні курсаў лексікалогіі, лексікаграфіі і фразеалогіі ў табліцах.

Прапанаваны дапаможнік дапаўняе падручнікі па курсах “Лексікалогія”, “Лексікаграфія”, “Фразеалогія” і паспрыяе ў фарміраванні адносна цэласнага ўяўлення пра асноўныя палажэнні гэтых мовазнаўчых дысцыплін.

Аўтар выказвае шчырую падзяку сваім калегам-філолагам В.М. Шаршнёвай і А.І. Скапенку за каштоўныя парады, выкладзеныя ў рэцэнзіях на дапаможнік.

УВОДЗІНЫ

---

*Слова – вялікі ўладар, які, маючы невялікае і
непрыкметнае цела, робіць дзіўныя справы. Яно
можа і страх выгнаць, і смутак знішчыць, і
радасць прынесці, і спачуванне абудзіць.*

*Георгій,
старажытнагрэчаскі сафіст*

Натуральная чалавечая мова – гэта, перш за ўсё, мова слоў, паколькі па аб'ёме выконваемых функцый слова выступае асноўнай знакавай адзінкай мовы, знаходзіцца ў цэнтры моўнай сістэмы. На працягу многіх гадоў даследчыкі звяртаюць асаблівую ўвагу на слова як адзінку лексіка-семантычнай сістэмы мовы, як на носьбіт значэння, які паказвае адметнасці пазнавальнай дзейнасці чалавека і заканамернасці нацыянальнага бачання свету. Слова ў яго прадметна-змястоўным нападуненні, адзінстве гукавой будовы і лексічнага значэння – гэта носьбіт інфармацыі, якая зберагаецца й перадаецца многімі пакаленнямі. Менавіта ў значэнні агучаных слоў адлюстроўваецца душа народа.

Паводле формы і зместу слова суадносіцца як з адзінкамі ніжэйшых узроўняў (фанемамі і марфемамі), так і з адзінкамі вышэйшых узроўняў – марфалагічнага і сінтаксічнага. Як фанетыка-прасадычны сродак аб'яднання складоў яно ўяўляе сабой фанетычнае слова – прадмет фанетыкі. Склад слова – прадмет вывучэння марфемікі. Як словаформа – форма і часціна мовы – слова вывучаецца ў марфалогіі, а як член сказа – у сінтаксісе.

З прычыны сваёй шматаспектнасці і шматфункцыянальнасці слова як бы растваралася паміж рознымі лінгвістычнымі навукамі і доўгі час не было прадметам асобнай мовазнаўчай дысцыпліны. Толькі ў сярэдзіне XX ст. у айчынным мовазнаўстве лексікалогія сфарміравалася як самастойная навука пра слова. Тэарэтычным падмуркам лексікалогіі служаць палажэнні, сфармуляваныя ў працах замежных і айчынных моваведаў – І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, М.В. Крушэўскага, Ф.Ф. Фартунатава, А.А. Шахматава, А.А. Патабні,

М.М. Пакроўскага, Я.Ф. Карскага, М.Г. Булахавы, А.М. Булькі, А.Я. Баханькова, А.І. Жураўскага, Л.А. Антанюк, І.К. Германовіча, В.П. Краснея і інш.

Лексікаграфія – таксама маладая галіна лінгвістыкі, агульная тэорыя якой, нягледзячы на старажытныя традыцыі складання слоўнікаў – з індыйскіх ведычных тэкстаў, з прац вучоных Старажытнай Грэцыі, Старажытнага Рыма і Арабскага Усходу – аформілася толькі ў XX ст. (працы Л.У. Шчэрбы, С.І. Ожагава, В.У. Вінаградава, В.В. Маркоўкіна, А.І. Жураўскага, В.П. Лемцюгова, М.Ф. Гуліцкага, В.К. Шчэrbіна і інш.).

Тое ж можна сказаць і пра фразеалогію, якая вылучылася з раздзела лексікалогіі ў самастойную лінгвістычную дысцыпліну толькі ў 50-60-я гг. XX ст. дзякуючы працам В.У. Вінаградава, М.М. Шанскага, А.М. Базыленка, Ф.М. Янкоўскага, А.С. Аксамітава, І.Я. Лепшава і інш. Працяглая распрацоўка праблем фразеалогіі дазволіла павялічыць яе аб'ём за кошт парэміялогіі і афарыстыкі.

У наш час лексікалогія, лексікаграфія і фразеалогія – лінгвістычныя дысцыпліны, якія дынамічна развіваюцца і дзейсна адгукаюцца на запатрабаванні мовы і грамадства.

ГЛАВА 1.

ЛЕКСИКАЛОГІЯ. СЛОЎНІКАВЫ СКЛАД У СІСТЭМЕ МОВЫ

1.1. СЛОВА ЯК АДЗІНКА МОВЫ. ЛЕКСИКАЛОГІЯ ЯК РАЗДЕЛ МОВАЗНАЎСТВА

Асноўная значная адзінка мовы – **слова**. Сукупнасць усіх слоў мовы як абзначэнняў з’яў, прадметаў і паняццяў утвараюць яе слоўнікавы склад, або **лексіку** мовы. Лексіку, або слоўнікавы склад мовы, вывучае адпаведны раздзел мовазнаўства – **лексікалогія** (грэч. *lexikós* – словесны, слоўнікавы і *lógos* – вучэнне).

Сукупнасць слоў, ужываных у мове, складае ўпарадкаваную, арганізаваную пэўным чынам лінгвістычную велічыню – найменш кансерватыўны элемент моўнай сістэмы, паколькі менавіта ў лексіцы ў першую чаргу адлюстроўваюцца ўсе змены грамадскага жыцця: з’яўленне новых прадметаў, узнікненне новых паняццяў, што абумоўліваюць утварэнне новых назваў, змены ў лексічным значэнні слоў, абмежаванні ва ўжыванні, знікненне ўстарэлых слоў і г.д.

Аб’ектам вывучэння лексікалогіі з’яўляецца слова як асноўная адзінка мовы ў адзінстве яе зместу і формы, сістэмныя (сінанімічныя, антанімічныя, аманімічныя) сувязі і адносіны паміж значэннямі полісемічных слоў, тэматычныя групы слоў, асаблівасці сацыяльнай і тэрытарыяльнай стратыфікацыі лексічнага складу мовы.

Прадметам вывучэння лексікалогіі з’яўляецца лексічнае значэнне слова, яго ўласцівасці і структура, дынаміка і статыка лексічнага значэння і слоўнікавага складу, семантычныя сувязі паміж словамі, паходжанне лексікі і яе развіццё.

Слоўнікавы склад у розных аспектах вывучаюць і іншыя, больш прыватныя раздзелы мовазнаўства:

– **фразеалогія** разглядае ўстойлівыя, сінтаксічна непадзельныя словаспалучэнні з цэласнай семантыкай. Пры даследаванні працэсаў фразеаўтварэння, асаблівасцей фразеалагічнай семантыкі, варыятыўнасці фразеалагізмаў абавязкова ўлічваюцца ўласцівасці

лексічнага значэння, яго трансфармацыі, вылучаюцца базавыя для фразеалагічнага складу мовы лексемы як знакі нацыянальнай культуры;

– **этымалогія** вывучае паходжанне слоў, іх этымалагічнае значэнне, змены значэнняў, генетычныя сувязі з іншымі словамі той самай або іншых моў. Вызначэнне першаснага значэння слоў з’яўляецца задачай і асноўнай мэтай этымалогіі;

– **анамастыка** вывучае імёны ўласныя. Уласныя назвы – гэта неад’емная частка любой культуры, таму што адлюстроўваюць надзвычай шмат аспектаў жыцця таго ці іншага народа. Гэты раздзел лінгвістыкі ўключае таксама этнаграфічны, гістарычны, географічны, сацыялагічны, літаратуразнаўчы кампаненты;

– **семасіялогія** даследуе план зместу слова, яго структуру, заканамернасці семантычных пераўтварэнняў лексічнага значэння слова, вывучае працэсы і прычыны, якія абумоўліваюць змену лексічнага значэння. Семасіялогія з’яўляецца часткай агульнай лексікалогіі, аналізуючы змястоўныя элементы лексічнага значэння, яго статыку і дынаміку;

– **анамасіялогія** вывучае прыроду, заканамернасці і тыпы моўнага абазначэння элементаў рэчаіснасці, асаблівасці першаснай і другаснай намінацыі. Аномасіялогія распрацоўвае тэорыю лексічнага значэння ў намінацыйным аспекце, прасочвае ўзаемасувязі лексікі і семантыкі;

– **этналінгвістыка** вывучае сувязі паміж мовай і рознымі бакамі матэрыяльнай і духоўнай культуры этнасу, даследуе адлюстраванне ў мове асаблівасцей свядомасці, менталітэту, светапогляду народа, яго ідэалаў і каштоўнасных арыенціраў. Лексічны склад нацыянальнай мовы адлюстроўвае вынікі пазнавальнай дзейнасці этнасу і мае поліфункцыянальныя структурныя ўласцівасці;

– **лексікаграфія** вывучае тэорыю і практыку складання слоўнікаў. Слоўнікі пэўнай мовы ўкладаюцца на аснове здабыткаў сучаснай лексікалогіі (раскрыццё лексічнага значэння слова, паўната яго семантычных адценняў, рознабаковая стылістычная характарыстыка і інш.);

– **тэрміналогія** вывучае тэрміны і іх выкарыстанне. Пры тым тэрміны – гэта не толькі сукупнасць прафесійных слоў у пэўнай галіне навукі, а арганізаваная на лагічным і моўным узроўнях сістэма спецыяльных назваў;

– **функцыянальная стылістыка** вивучае дыферэнцыйныя адзнакі функцыянальных стыляў, іх сувязь з функцыямі мовы, працэсы фарміравання і развіцця асобных стыляў, уласцівыя для іх правілы адбору, выкарыстання і аб’яднання розных моўных сродкаў. У лексікалогіі моўныя адзінкі разглядаюцца з пункту погляду ўжывання, вызначэння пластоў стылістычна маркіраванай лексікі, асабліваасцей стылістычнай дыферэнцыяцыі лексікі.

Лексіка складаецца са слоў і ўстойлівых словаспалучэнняў (напрыклад, *прыняць удзел, шчытападобная залоза*). Слова – самая важная частка мовы, паколькі мова – гэта, у першую чаргу, сістэма слоў.

Такім чынам, **слова** – мінімальная значымая адзінка мовы, якая можа быць членам сказа або сказам. У навуковай літаратуры часам ужываюцца тэрміны *лексема* і *словаформа*, якія маюць пэўныя разыходжанні ў значэнні. **Лексема** – абстрактная адзінка слоўнікавага складу мовы, якая ўяўляе сабой сукупнасць усіх значэнняў і форм аднаго слова. Гэта намінатыўная (назыўная) адзінка, якая абазначае аб’ект. Лексема – заўсёды знамянальнае слова. Службовыя словы (прыназоўнікі, злучнікі...) – не лексемы. Лексема можа складацца з некалькіх слоў (*грудная клетка, свабодны веры*). У той час **словаформа** – слова як канкрэтная граматычная адзінка, г. зн. як форма слова. Лексемы могуць мець адну словаформу (*паліто, кенгуру*) або некалькі (*шытак, шытка, шыткамі*).

У адрозненне ад фанетыкі і граматыкі, слова разглядаецца ў лексікалогіі не з пункту погляду яго гукавога (фанемнага складу), граматычнай прыналежнасці да пэўнай часціны мовы і ролі ў сказе, а перш за ўсё з боку яго прадметнага зместу. Напрыклад, для фанетыкі істотна, што моўная адзінка *дом* складаецца з трох гукаў (фанем) <д, о, м>, для граматыкі – тое, што гэта назоўнік, які валодае пэўнымі граматычнымі катэгорыямі (род, лік, склон) і здольны выконваць пэўныя сінтаксічныя функцыі ў сказе, а для лексікалогіі – у першую чаргу тое, што гэта – слоўнікавая адзінка, якая мае лексічнае значэнне (‘будынак’ – 16-павярховы *дом*, ‘сям’я’ – яны сябруюць *дамамі*, ‘магазін’ – *Дом* кнігі і інш.). Слова разглядаецца тут як адзінка слоўнікавага складу мовы з уласцівымі яму прадметнымі значэннямі і сістэмай словазмяняльных форм.

Слова з’яўляецца асноўнай намінатыўнай і кагнітыўнай (пазнаваўчай) адзінкай мовы, якая служыць для іменавання і паведамлення аб прадметах, працэсах і ўласцівасцях.